

Τὸ νόημα μπορεί περίπου νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δὲν μᾶς διαφεύγει, ἢ ὅτι κάπως μπορεί νὰ ἡχνηθεῖ· ἀλλὰ τὴν συναισθηματικὴ βλάβη, κανένα λεξικό, παλιὸ ἢ καινούριον, δὲν μᾶς τὴν δίνει. Καὶ ἡ ἀλλαγὴ, ὅπου γίνεται στὴν κατεύθυνση αὐτὴν, εἶναι πολὺ πρὸ ἀνεπαίσθητη, πολὺ πρὸ ἀσύλληπτη, γιατί δὲν προχωρεῖ κανὲν σὲ μιὰ ἴσια γραμμὴ, ἀλλὰ μπορεί σὲ κάθε στιγμή νὰ παρουσιάζει πιαστρομίσματα, ἢ διαφυγὰς πρὸς ἄλλες μεριές.

Παράδειγμα τῆς σημασιολογικῆς αὐτῆς πορείας, θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρει κανεὶς τὴν λέξη γένος, τῆς λέξης αὐτῆς τὸ περιεχόμενο, χωρὶς νὰ παρουσιάσει μιὰ βασικὴ σημασιολογικὴ μεταβολή, ἀλλάξει, ὡστόσο, μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ σκεπάζει μὲ δόξα καὶ μὲ συναισθηματὸν ἕναν ὄρο πού ἀπὸ τὴν ἱστορία του δὲν εἶχε νὰ περιμένει τέτοιαν ἐξέλιξη. Ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους, πού εἶταν, ἀρχικὰ, ὁ δάσκαλος τῆς κοινότητος, ἔφθασε νὰ σημαίνει ὅ,τι ἐκφράζουμε σήμερον, γεμάτοι συγκίνηση μὲ τὸν ὄρο αὐτόν. Ὅποιος δὲν συλλάβει τίς μεταβολές τοῦ τύπου αὐτοῦ μέσα στὴν γλῶσσα μας, κινδυνεύει νὰ μὲνει πάντα ἔξω ἀπὸ τὴν κατανόηση τῆς ἀληθινῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς ἐξέλιξης τῶν προγόνων μας. Ὅμως στὸ μελέτημα τοῦτο θὰ ἤθελα νὰ ἀσχοληθῶ μὲ μιὰν ἄλλη λέξη, καὶ ἕνα ἄλλο σύμπλεγμα λέξεων, ἐξ ἴσου ἐνδιαφέροντα καὶ τὰ δύο, τὴν Εὐρώπη, καὶ τὴν φωνητικὴν Εὐρώπη. Καὶ σάν γιὰ νὰ φανεῖ πῶς τὸ περιεχόμενο τῶν λέξεων δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὴν λογικὴν του σημασία, θὰ βεβαιωθῶμε πρῶτα πρῶτα ὅτι ἡ Γεωγραφία καὶ τὰ λεξικά σχεδὸν τίποτε δὲν μπορούν νὰ προσφέρουν στὴν ἔρευνά μας καὶ στὴν λύση τῶν ἀποριῶν μας σχετικά μὲ τὴν ἔννοια τῆς Εὐρώπης.

Ἀληθινὰ, ὅποιον ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, βυζαντινοὺς ἢ μεταγενέστερους γεωγράφους συμβουλευθεῖ κανεὶς, μπορεί νὰ διαπιστώσει ὅτι ἐπιστημονικὰ ἢ σημασιολογικὰ τὸ ὄρο Εὐρώπη εἶναι ξεκαθαρισμένη· δὲν ἀναφέρομαι σὲ παλιὰς ἢ μεταγενέστερες συζητήσεις σχετικὰς μὲ τὰ ὄρια τῆς Ἠπείρου αὐτῆς: ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι στὸν κοινὸ ἀναγνώστη δὲν γεννιέται καμμιά ἀπορία σχετικὴ μὲ τοὺς τόπους πού περιέχονται μέσα στὴν Εὐρώπη· καὶ ἀνάμεσά τους, χωρὶς ἐκπληξη καμμιά, βλέπει νὰ μνημονεύεται καὶ ἡ Ἑλλάδα. «Εὐρώπη μὲν πάντα τὰ κατὰ δύσιν, ἀρξάμενοι ἀπὸ Ἑλλησπόντου», γράφει ἕνας βυζαντινός⁹. Τὸ ἴδιο διαβάζουμε καὶ σὲ μεταγενέστερο γεωγράφο, τῆς ἐποχῆς πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ· ἐδῶ πρὸ συστηματικὰ: 1728, 1807. «Ἐχει ὄρους ἡ Εὐρώπη ἀπ' Ἀνατολῶν μὲν, ὄχι τοσοῦτον διωρισμένους, ἀλλὰ κατὰ τοὺς περισσοτέρους τῶν Γεωγράφων ἐτούτους: τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος, τὸν Ἑλλησπόντον, τὴν Προποντίδα,

τὸν Θρακικὸν Βόσπορον, τὸν Εὐξείνιον Πόντον, τὸν Κιμμέριον Βόσπορον, τὴν Μαιώτιδα Λίμνην, τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ταναΐδος ποταμοῦ· κάκειθεν ἔλκεται μιὰ γραμμὴ τῆς ἐπινοίας, μέχρι τοῦ Ὀβίου ποταμοῦ, ἢ κατ' ἄλλους, μέχρι τῆς Λευκῆς Θαλάσσης, ἢ τοῦ Ρούσικου κόλπου, διὰ τῆς ὁποίας διαρρεῖται τῆς Ἀσίας· ἀπὸ δὲ τῆς Μεσημβρίας ἔχει τὴν Ἑσωτερικὴν Θάλασσαν, ὡς ἔχει τὸν Ὑπερβόρειον Ὠκεανόν, ἢ τοῦτον Παγωμένον»¹¹. Παρόμοια θὰ εἶταν καὶ ἡ γνώση μας τῶν πραγμάτων αὐτῶν, ἂν ἀντὶ νὰ ἀνατρέξουμε σὲ γεωγράφους τῆς ἐποχῆς, ἐχρησιμοποιούσαμε ἀντίστοιχα βοηθήματα ἀπὸ λεξικά ἢ ἀπὸ γενικά διδακτικά ἐγχειρίδια· τὸ ὄριο τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν Ἀσίαν, στὸ σημεῖον πού θὰ ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ τὸ πρόβλημά μας, βρίσκεται στὸν Ἑλλησπόντον, στὴν Προποντίδα, καὶ στὸν Βόσπορον.

Ὅταν, μάλιστα, στὰ βυζαντινὰ χρόνια, ὁ τουρκικὸς κίνδυνος μεγαλώνει ὀλοένα καὶ περισσότερο, φαίνεται ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς κοινούς τόπους τοὺς ὁποίους διαμορφώνει ἡ ρητορικὴ τοῦ καιροῦ, εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη, δηλαδὴ τὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸν, καὶ στὴν Ἀσίαν, δηλαδὴ τὴν τουρκικὴν πίεση. Πρὸς εἰδικὰ, σημειῶνω κάτω ἀπὸ τὸ κοντύλι τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου «τὴν πρὸς ἡμῖν Εὐρώπην»¹², προκειμένου νὰ δηλωθεῖ τὸ βυζαντινόν. Ὁ ἄλλος ἐχθρός, ὁ ἄλλος κίνδυνος, πού δὲν εἶναι μικρότερος στὰ μάτια τῶν θρησκευομένων βυζαντινῶν, ἡ Δύση τέλος πάντων, μισημένη καὶ περιφρονημένη γιὰ τὴν βαρβαρότητα καὶ τὴν ἀνομία τῆς, ἐκεῖνη εἶναι ἡ χώρα τῶν Λατίνων, ἢ καὶ τῶν Ἰταλῶν, ἢ κατὰ τὸν φράγκον, πολὺ συχνά. Τὸ ἐπίσημο πού τὸ βρίσκουμε νὰ στολίζει τὸν τίτλον, στὰ περισσότερα θρησκευτικὰ βιβλία ὅσα σκοποῦν ἔχουν νὰ ἐλέγξουν τίς πλάνες τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, εἶναι τὸ ὄνομα τῶν Λατίνων· ἀλλὰ κιόλας παρατηροῦμε μερικές χαρακτηριστικὰς χρήσεις τοῦ ὄρου φράγκος: νὰ ντύνονται «φράγκικα», γράφει ὁ Βησσαρίων πρὸς τὸν παιδαγωγὸν τῶν παιδιῶν τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου· καὶ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ παιδιὰ πού ζοῦν στὴν Ἰταλία, καὶ ὄχι στὴν Γαλλίαν, συμπεραίνουμε πῶς ἡ ἔκφρασις εἶναι ἐδῶ ἀκριβῶς ἰσοδύναμη μὲ τὴν ἀντίστοιχον νεοελληνικὴν ἔκφραση γιὰ τὰ «φράγκικα»¹³ ντυσίματα.

Ἡ τυπικὴ, πάντως, ἀντίθεση τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, προκειμένου γιὰ τὰ πράγματα τῆς Εὐρώπης, εἶναι ἡ παραδομένη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἡ ἱστορημένη ἀπὸ ρήτορες καὶ σοφιστὰς, ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἀσίαν.

Ὅσο γιὰ τὸ χρῶμα πού παίρνει ἡ Ἀσία, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἀντίθεση αὐτή, φαίνεται νὰ εἶναι γενικὰ ὑποτιμητικόν. Τιμητικὴ ἢ οὐδέτερη, ἐπιστημονικὴ, φαίνεται νὰ παραμένει ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «Εὐρώπη». Μὲ μιὰ μόνον, σημαν-

τική όμως, διάκριση: ότι υπάρχει πάντα μιὰ απόσταση χρονική ανάμεσα στην καθιέρωση ἑνὸς ὄρου, μιᾶς σημασίας, μιᾶς συναισθηματικῆς βαρύτητας, στὸν προφορικό λόγο, καὶ τῆς ἀντίστοιχης ἐμφάνισής της στὸν γραπτό. Καὶ ἡ ἀπόστασις αὐτὴ μεγαλώνει αἰσθητὰ, προκειμένου γιὰ ἐποχές πού καθαρεύουν, ὅπου ἐπιδιώκεται ὁ ἀρχαϊσμός στὴν ἔκφραση, ὡς εἶναι καὶ σὲ βάρος τῆς κυριολεξίας. Στὸς καιροὺς μας, ἡ περιέργεια γιὰ τὰ πράγματα πού εἶναι ἀσχετὰ πρὸς τὴν λόγια παράδοση, ἢ εὐκολία τὴν ὁποία παρέχει ὁ καθημερινὸς τύπος, τὸ πνεῦμα τῆς ἐπικαιρότητας πού μῆθε μαζί του στὴν σύγχρονη συνείδηση, ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἐλαττώσει στὸ ὄριο τὴν ἀπόστασις πού χωρίζει τὴν προφορικὴ χρῆσις ἀπὸ τὴν γραπτὴ, χωρὶς, ὡστόσο, καὶ νὰ τὴν ἐξαφανίσουν. Ἀλλὰ σὲ παλαιότερα χρόνια, καὶ μάλιστα κλασικιστικά, μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ πούμε πόσες δεκαετηρίδες, ἢ καὶ πόσοι αἰῶνες ἐπέρασαν, κάποτε ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου κάτι πρωτοακούσθηκε, ὡς στὴν στιγμή ὅπου, τὸ ἴδιο αὐτὸ κάτι πρωτογράφτηκε. Γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ μένουμε πάντως πολὺ ἐπιφυλακτικοί, προκειμένου νὰ ὀρίσουμε τὴν ἀπαρχὴ τῶν μεταβολῶν καὶ νὰ τὴν ἐρμηνεύσουμε ἴσως, στὴν περίπτωσις πού μᾶς ἐνδιαφέρει, νὰ μπορούμε μόνο νὰ πούμε ὅτι ἡ μεταβολὴ φαίνεται νὰ ἔχει μᾶλλον λόγιο χαρακτήρα, καὶ ὅτι, συνεπῶς, ὁ προσεκτικὸς ἔλεγχος τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων θὰ μπορέσει νὰ ἐξακριβώσει μὲ ἀρκετὴ προσέγγιση τὴν ἀρχὴ της.

Ἐδῶ ὁ ἔλεγχος αὐτὸς δὲν θὰ γίνει, γιατί εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν σκοπὸ μου, καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρο τῆς μελέτης μας, πού βρίσκεται τοποθετημένο πολὺ ἀργότερα. Ἄς ἀρκεσθοῦμε νὰ ἐπισημάνουμε, σὲ ἕνα γοργὸ πέρασμα ἐπάνω ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, μερικές χαρακτηριστικὲς χρήσεις τοῦ ὄρου πού μᾶς ἐνδιαφέρει, γιὰ νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξαγάγουμε καὶ τὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα. Θὰ μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μπορέσουμε, φθάνοντας στὸν ΙΗ' αἰῶνα, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀνάπτυξη πού συνοδεύει τότε τὸν ὄρο, καὶ νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν σημασία της.

Τὴν ἀλλαγὴ περιεχομένου τοῦ ὄρου, ἢ, ἀκριβέστερα, τὴν ἐρύθνησιν τοῦ περιεχομένου του, ἴσως δὲν εἶναι ἀτοπὸ νὰ τὴν ἀναζητήσουμε σὲ μιὰ στιγμή ὅπου ἡ μερίδα τῶν λογίων καὶ τῶν πολιτικῶν ὅσοι συμπάθουν πρὸς τὶς δυτικὲς ἰδέες, ἢ πάντως ἐνδιαφέρονται γι' αὐτὲς χωρὶς νὰ τοὺς περιορίζει ἡ θρησκευτικὴ προκατάληψη, ἐπιδιώκει νὰ μπορεῖ νὰ μιλήσει γιὰ τὰ πράγματα αὐτὰ χωρὶς νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ χρησιμοποιήσει λέξεις δυσφημισμένες στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση. Σὲ μιὰ τέτοια ἐποχὴ βλέπουμε συχνὰ νὰ γίνεται λόγος γιὰ Εὐρώπη, ἐκεῖ πού ἄλλοτε θὰ συναντούσαμε τοὺς Λατίνους· μὲ τὴν διαφορὰ ὅτι

ἂν καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη λέξις ἐκφράζουν τοὺς δυτικούς ὄπαδους τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, ἡ πρώτη τοὺς σημαίνει ἀμερόληπτα, καὶ ἡ δευτέρη ἐπικριτικά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ συνεχισθεῖ πολὺ διάκριτικά ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου Εὐρώπη, προκειμένου νὰ γίνει λόγος γιὰ τοὺς δυτικούς χωρὶς πνεῦμα ἐριστικό. Ἀλλὰ μέσα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε, ἐπισημάνουμε μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου· εἶναι οἱ θλιβερὲς ἡμέρες ὅπου οἱ Παλαιολόγοι σὲ μιὰν ἀπελπισμένη διπλωματικὴ προσπάθεια ἐπιδιώκουν νὰ προσανατολίσουν τὸ κουρασμένο Βυζάντιο πρὸς τὴν δυτικὴ Εὐρώπη, πού γεμάτη ὄρμη ξεκινούσε ἐκεῖνα τὰ χρόνια πρὸς τὰ καινούρια της πεπρωμένα.

Κι ὁμως ἀκόμη στὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνα, ὁ ἄνθρωπος πού κατ' ἐξοχὴν ἐκπροσωπεῖ τὴν τάση γιὰ μελέτη καὶ γιὰ γνώριμιὰ τῆς Δύσης, ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς, χρησιμοποιοεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, τὸν ὄρο στὴν καθιερωμένη γεωγραφικὴ του σημασία: «Νῦν μὲν οὖν ἐμποροῦ τῆς τύχης καὶ σὺνισθι βασιλεῖ... τὴν τε Ἀσίαν τὴν Εὐρώπη διάλλατε...»¹⁴. Θὰ εἶταν ἴσως τολμηρὸ νὰ προσπαθήσουμε ἐδῶ νὰ κάνουμε μιὰ διάκριση πού ἐνδεχόμενον νὰ μὴν ἀναποκρίνεται στὴν θέλησις τοῦ ἐπιστολογράφου: δὲν ἀποκλείεται ἐντελῶς ὁ Κυδωνῆς νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὴν βάρβαρη Ἀσία καὶ ἀπὸ τὴ ἄλλη, σὲ μιὰ καὶ μόνη ἐνότητι, μαζί κι ἀξεχώριστα τὴ ἑλληνικὴ καὶ τὴν δυτικὴ Εὐρώπη. Μιὰ τέτοια ἐρμηνεία τοῦ κειμένου θὰ εἶταν σεβαστὴ ἂν σ' ἐκεῖνα τὰ ἴδια περίπου χρόνια δὲν παρουσιαζόταν τόσο συχνὰ, καθὼς εἶπαμε, στοὺς ρήτορες, τοὺς πανηγυριστές, τοὺς δημοσιολόγους καὶ τοὺς ἐπιστολογράφους ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν Ἀσία καὶ τὴν Εὐρώπη χωρὶς καθόλου νὰ βρίσκεται στὸ βάθος ἢ ἐνωτικὴ ἀπόχρωσις. Ὡστόσο, τὸ εἶδαμε κι αὐτό, σὰν πιὸ συχνὴ φαίνεται ἡ χρῆσις τῆς Εὐρώπης στοὺς Ἐνωτικούς ἢ τοὺς ἐνωμένους, ἢ σ' ἐκείνους πού δὲν θέλουν νὰ δεξύνουν τὰ πράγματα μὲ τὴν Δύση, στὸν ἀρχόμενον ἢ μεσοῦντα ΙΕ' αἰῶνα. Ὁ Γεμιστός, ἐξ ἄλλου, ὁμιλεῖ γιὰ τὴν πλευρὰ τῆς Πελοποννήσου τὴν ἐστραμμένη πρὸς τὴν Εὐρώπη¹⁵. Γεωγραφικὰ εἶναι, βέβαια, ἐλαττωματικὴ ἡ διατύπωση, καὶ μάλιστα προκειμένου γιὰ ἕναν λεπτολόγο γεωγράφο σὰν τὸν Γεμιστό· εἶναι ὁμως πολὺ φυσικὸς τρόπος γιὰ νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Μοριά, τόσο φυσικὸς ὥστε νὰ ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀνώμαλη χρῆσις τοῦ ὄρου.

Λίγο ἀργότερα, στὸν Μιχ. Ἀποστόλη εἶναι φανερὴ ἡ θέλησις νὰ ἀντικατασταθοῦν οἱ δυσφημισμένοι ὄροι τοῦ Λατίνου ἢ τοῦ Φράγκου μὲ τὸν ἀχρωμο καὶ ἀκίνδυνον Εὐρωπαϊόν¹⁶: «τῆς δόξης ὄντος τῶν Εὐρωπαϊῶν», «τῶν Εὐρωπαϊῶν τῆς Ἐκκλησίας»· πρόκειται καθαρὰ γιὰ τοὺς ὄπα-

δοὺς τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὴν ἴδια αὐτὴν τὴν Ἐκκλησία. Ἔτσι περνοῦμε ἀνετα σὲ ἐκφράσεις σὰν καὶ τὶς ἀκόλουθες, τὶς ὁποῖες συναντοῦμε στὸν ἴδιο σύγγραφέα: ἂν δὲν τελεσφορήσουν οἱ προσπάθειές του, θὰ πάει «ἐς Εὐρώπην ἢ ἐς Βυζάντιον»· «ἢ γὰρ ἂν πάντα τὰ τῶν Ἑλλήνων οἰχῆσεται πράγματα σὺν αὐτοῖς καὶ προσέτι περιέσται ὁσος κίνδυνος τῇ Εὐρώπῃ» ἢ ἀκόμη, σαφέστατα: «Χριστιανοὶ πάντες, οἱ τῆς Εὐρωπαϊοὶ καὶ ὅσοι λείψανα τῶν Ἑλλήνων». Σὲ ὅλα αὐτὰ μέσα τὸ ξεχώρισμα τὸ κανονίζει ἡ λατρεία καὶ τὸ ἐκφράζουν οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γιὰ τοῦτο μᾶς ξενίζει νὰ βρίσκουμε, πάντα στὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, τὴν θρησκευτικὴ ἀντίθεση τοῦ Σχίσματος τοποθετημένη γεωγραφικὰ ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀσία· ἀναφέρομαι σὲ ἕνα κείμενο τοῦ ὁποῖου τὴν ὑπαρξὴ μᾶς ἐγνώρισε ὁ Legrand, καὶ ὅπου χωρὶς ἀμφιβολία καμμιά ὀνομάζει «τοὺς ἐξ Ἀσίας»¹¹ τοὺς πιστοὺς τοῦ Ἀνατολικοῦ δόγματος. Ἡ ἀσάφεια, ἄλλωστε, τῶν ἐννοιῶν, τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἐκφράσεων εἶναι ἀπὸ τὰ θλιβερά γνωρίσματα τῆς παιδείας μας στὴν θλιβερὴ ἐκείνη ἐποχὴ.

Δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει λόγος νὰ ἐπιμείνουμε πολὺ σὲ ὅ,τι γιὰ μᾶς ἀποτελεῖ ἀπλὴ ἀφετηρία· καὶ στὸν Βησσαρίωνα, καὶ στὸν Φραντζῆ, καὶ στὸν Κανανό, σὲ λογίους καὶ σὲ ἀπλοικοὺς ἀνθρώπους, νιώθουμε περισσότερο ἢ λιγότερο καθαρά ὅτι τὸ νόημα τῆς Εὐρώπης εἶναι ζωντανό σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια: εἶναι λέξη πού ἀπασχολεῖ, πού λέγεται συχνά, καὶ πού, συνεπῶς, ἔχει τὴν τάση νὰ παρουσιάζει κάποια ρευστότητα, ἀφοῦ μόνο τῶν νεκρῶν λέξεων τὸ νόημα μένει ἀπαρασάλευτο, ὅπως ἡ μορφή τῶν νεκρῶν μέσα στὴ μνήμη μας. Θὰ ἤθελε ὁμως κανεὶς νὰ σταματήσει λίγο περισσότερο ἐδῶ, τώρα πού ἀρχίζει ἡ φοβερὴ σκλαβιά, καὶ νὰ ἀναλύσει βαθύτερα τὴν γένεση τοῦ καινούριου νοήματος, σχετικὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ψυχολογία. Εὐρωπαῖοι, σήμερα, Λατίνοι χθές, Φράγκοι ἢ Ἰταλοὶ, οὐδέτερα ἢ ἐριστικά, τὸ ὁμοιο πού βρίσκεται σὲ τοῦτες ὅλες τὶς ὀνομασίες εἶναι ὅτι χωρίζουν σὲ δύο τὸν πολιτισμένο κόσμο, στὸν ἑλληνικό καὶ στὸν ὑπόλοιπο. Τοῦτο χωρὶς ὑπεροψία, πολὺ φυσικά, ἀπὸ ἕνα τυπικὰ ἑλληνικὸ ἐξογκωμένο τοπικιστικὸ πνεῦμα. Μιὰ τέτοια συνείδηση ἐπόμενο εἶταν νὰ ἀναπτυχθεῖ στὰ χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς αἰγλης τῆς ἀπέναντι σὲ μιὰν Εὐρώπην πολὺ λίγο διαφοροποιημένη, ἰδίως στὰ μάτια τῶν πολλῶν, ἰδίως στὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴν Αὐτοκρατορία. Τὸ Βυζάντιο εἶχε κάθε δικαίωμα νὰ ἀντιτεθεῖ, στὰ μάτια τοῦ κόσμου, πρὸς τὴν ὑπόλοιπην Εὐρώπην ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ πρὸς τὴν ὑπόλοιπην Ἀσία ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἦστερα εἶναι πού ἡ δυστυχία θὰ ἐξάψει τὸ ἑλληνικὸ φρόνημα, καὶ ἡ μνήμη τῆς ἀρχαίας δόξας θὰ δώσει ἕνα καινούριο βάθος στὴν παλιὰ ἀντίθεση. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν πολὺ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ἕνα κείμενο τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα, ὅπου βλέπουμε ἀκριβῶς πόσο ἡ πληγωμένη ὑπερηφάνεια ἀνανεώνει καὶ κάνει ἐναργέστερο τὸ νόημα τῆς ἀντίθεσης. Βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ μιὰ μισθοφορικὴ ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ ὁμάδα πού ἔχει τεθεῖ στὴν ὑπηρεσία τῶν Ἀγγλων. Σὲ λίγο ἡ ὁμάδα αὐτὴ, ἀρκετὰ πολυάριθμη κιόλας, ἀφοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερους ἀπὸ πεντακόσιους ἀνδρες, πρόκειται νὰ πολεμήσει τοὺς Γάλλους. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς, Θωμᾶς μὲ τ' ὄνομα, προσφωνεῖ τοὺς στρατιῶτες τοῦ τὸ κείμενο μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἐξαρχαῖσμένο, καὶ—γιατί ὄχι;—ἴσως καὶ ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὸν λόγιον περιηγητὴ πού τὸ διέσωσε. Ἀλλὰ μιὰ πού ὁ περιηγητὴς εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ περιστατικόν, τὸ ἴδιο κάνει γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς μελέτης μας ἂν ἐκφράζει τὶς δικές του πεποιθήσεις ἢ τὶς πεποιθήσεις τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Θωμᾶ. Ἴδου πῶς ἐκφράζεται, πῶς σκέπτεται μιὰ ἑλληνικὴ ψυχὴ, κάπου μακριὰ στὴν δυτικὴ Εὐρώπη, γύρω στὰ 1550:¹² «Ἑλλήνων γὰρ ἐσμὲν παῖδες, καὶ βαρβάρων σμῆνος οὐ πτοοῦμεθα· τοῖνυν, τὴν πρέπουσαν ἡμῖν ἀρετὴν καὶ ἐν τῷ πολέμῳ καρτερίαν ἐπιδείξομεν, ἴν' ἀπαντες λέγειν ἔχοιεν, ὡς οἱ ἐξ Ἑλλάδας ἐν τοῖς Εὐρωπαϊοῖς μέρεσιν εὐρεθέντες, ἔργα χειρὸς ἀρίστης ἐπεδείξαντο». Ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια ἐκφράζουν τὰ λόγια αὐτά, χωρὶς ἀμφιβολία καμμιά· ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια πού σκεπάζει ἕναν δυνατό καημό. Καί, ἴσως, ἀκόμη, ἂν σκαλίσουμε τώρα τὴν προσλαλιά τοῦ Θωμᾶ μὲ ὅλη τὴν μεταγενέστερη ἱστορικὴ πείρα μας, νὰ βροῦμε καὶ κάτι ἄλλο, πολὺ ἀνθρώπινο: οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ βρέθηκαν μακριὰ ἀπὸ τὶς πατρίδες τους, ἀφησαν σκλάβους ἐκεῖ κάτω τοὺς δικούς τους, θυμοῦνται τὶς περασμένες δόξες, καὶ ζηλεύουν τὴν ἀκμὴ τῆς Εὐρώπης· τὸ νόημα εἶναι καθαρὸ: καὶ μακριὰ ἀπὸ τοὺς τόπους μας κι ἂν περιπλανηθήκαμε, κι ἂν ἐχάσαμε τὴν ἐλευθερία, δὲν εἴμαστε χειρότεροι ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους λαοὺς πού πολεμοῦν κοντὰ στὴν πατρίδα τους, δὲν ἔχουμε λιγότερη ἀπὸ «τὴν πάλαι θρυλουμένην Ἑλλήνων ἀνδρείαν», καθὼς μιλεῖ πιὸ κάτω ὁ Θωμᾶς. Σ' αὐτόν, δηλαδή, ἴσως βρίσκουμε τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας περιόδου στὴν ἱστορία τῶν σχέσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπέναντι στὸ νόημα τῆς Εὐρώπης: μιὰ θετικὴ ἐκτίμηση τῶν πλεονεκτημάτων τὰ ὁποῖα προσφέρει στοὺς ἐλεύθερους λαοὺς πού τὴν κατοικοῦν.

Ἐκατὸ χρόνια ἀργότερα, περνώντας στὰ μισὰ τοῦ ΙΖ' αἰώνα, θὰ δοῦμε τὴν ἑλληνικὴ αὐτὴν σαφέστερη καὶ πιὸ συνειδητὴ. Εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὄραιο γράμμα τοῦ Κορυ-

δαλέα, πού ἀναλογίζεται τί ἐγκατέλειψε γιά τήν ἀγαπημένη του πατρίδα, τήν Ἀθήνα: «πατρίς ἢ φιλιότη, ὑπὲρ ἧς τά κλείνά μοι παρῶπται Εὐρώπης μουσεῖα καὶ παιδευτήρια, καὶ ἧς ἔνεκα τυραννικὸν ἀνθελόμην ζυγὸν τῆς γλυκυτάτης ἐλευθερίας»¹⁹. Ἀρχίζει νὰ ἐτοιμάζεται γιά τήν ἑλληνική διανόηση, γιά τήν ἑλληνική ψυχὴ, ἢ παράσταση μιᾶς Εὐρώπης πού θὰ ἀπο-

(Τὸ τέλος στοῦ ἐπομένου)

τελοῦσε ὑπόδειγμα γιά τὸν ξαναγεννημένο ἑλληνισμό: τῆς «πεπολιτισμένης», τῆς «πρωτισμένης» Εὐρώπης. Λίγο ἀργότερα ἀκόμη, ὁ κρητικὸς πόλεμος μέσα στὴν ἀφθονία τῶν στίχων τοὺς ὁποίους προκαλεῖ, δίνει ἀφορμὴ νὰ φανεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἀλληλεγγύη γιά τὴ σχισματικὴ Δύση:²⁰

Εὐρώπη, δάρσου σήμερα καὶ τὰ μαλλιά σου σῦρε.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀνέστη Κωνσταντινίδου (Liddel and Scott), Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Τόμος Δ', Ἀθήνα, 1906, 109.
2. Βλ. Legrand, Bibliographie Hellenique, IZ αἰ., Α' Παρίσι 1894, 310.
3. Θησαυρὸς Γερασίμου Βλάχου, Βενετία 1784, στήν λ.
4. Κ. Weigel, Λεξικὸν Ἀπλορωμαϊκῶν Γερμανικῶν καὶ Ἰταλικῶν, Λειψία, στήν λ'.
5. Βεντόση - Βλαντῆ, Τρίγλωσσο λεξικό, στήν λ'.
6. Κοραῆς σπουδαῖος. Κοραῆς, Ἄτακτα, Δ', Παρίσι 1832, 535.
7. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, Λεξικὸν Ἑλληνικῶν καὶ Γαλλικῶν, Ἀθήνα στήν λ.
8. Ἄγγελος Βλάχος, Λεξικὸν Ἑλληνογαλλικῶν, Ἀθήνα 1897 στήν λ.
9. Σταμ. Δ. Κρίνος, π. Ἐστία, ἔτος Δ', τόμος Ζ', 1879, 146.
10. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Ὑπομνήματα στὸν Διονύσιο τὸν Περιηγητὴ, ἔκδοση (Στεφ. Οἰκονόμου) μέσα στὴν Συλλογὴ τῶν ἐν ἐπιτομῇ τοῖς παλαιῶν γεωγραφηθέντων, Β', Βιέννη 1808, 78. Ὅπου τὸ κατόρθωσα καὶ τὸ νόμιζα χησιμο, παραπέμπω σὲ ἐκδόσεις τίς ὁποῖες εἶχαν ὑπόψη τους ἐκεῖνοι τῶν ὁποίων μελετοῦμε τὴν παιδεία.
11. Μελέτιος Μήτρου, Γεωγραφία, ἔκδοση Ἄνθιμου Γαζῆ, Α', Βενετία 1807, 95.

12. Γεννάδιος Σχολάριος σὲ γράμμα τοῦ Βλ. Σπ. Λάμπρος, Παλαιολόγοι καὶ Πελοποννησιακά, Β', Ἀθήνα 1924, 236.
13. Ἐ.δ. Δ', Ἀθήνα 1930, 287.
14. Π. Νέος Ἑλληνομνήμων, Α', 1904, 206.
15. Ἄπ. Ellissen, Analecten der Mittel- und Neugriechischen Literatur, Δβ', Λειψία 1860, 42.
16. Οἱ ἀκόλουθες παραπομπὲς γίνονται ὅλες στὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀπὸ τὸν Ἰπόλυτο Noiret, Παρίσι, 1889: τῆς δόξης 79, τῶν Εὐρωπαϊῶν 102, ἐς Εὐρώπην 56, ἢ γὰρ ἄν 70, Χριστιανοὶ 114.
17. Τὸ χωρίο τοῦτο τοῦ Ἀποστόλη, καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο, τὰ ἔχει ἀνακοινώσει ὁ Legrand στὴν Bibliographie Hellenique, IΕ-ΙF αἰ., Α' Παρίσι 1885, LXIX. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Β. Λαούρδα στὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΙΘ', 1949, 239 κ.έ. μὲ βάση τὸ χειρόγραφο πού εἶχε ἀνακοινωθεί ἀπὸ τὸν Legrand. Λυπηρὸ εἶναι ὅτι ὁ νέος ἐκδότης δὲν ἐθεώρησε ὑποχρέωσή του νὰ μνημονεύσει τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τοῦ Legrand στὸ ζήτημα τοῦ χειρογράφου.
18. Ἄνδρ. Μουστοξύδης, Ἱστορικὰ καὶ Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα, Α', Κέρκυρα, 1872, 36.
19. Τύποι Ἐπιστολῶν Θεοφίλου Κορυδαλέως, ἔκδοση Βενετίας 1786, 97.
20. Μπουνιαλῆς, Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδοση Σηρουχάκη, Τριέστι 1908, 549.

